

ՖՈՐՄԱՑՅԱՑ ՀՈՎՏԻՆ ԴՈՋԱ ԶՐՎԵԺԸ

Զուգեցերիոյ երկրին տարածութիւնը բաղդատմամբ ուրիշ երկիրներու՝ թէ՛ պէտ աւանաւորը սահմանի մէջ կ'ամփոփի, բայց չկայ երկիր մը որ իրեն պէս բնութեան գեղեցիկ և հիանալի տեսարաններով զարգարուած ըլլայ: Գաղափար մը տալու համար այս երկրին զուարճալի դրիցն և տեսարանացը կը ներկայացունեմք հոս ՚ի պատկերի ֆորմացցա իտալական հովիտը, որ անկանի վալէզէ և Դիչինոյ լեռանց մէջ, և իր մէջի ջրվէժը՝ որ հելուետեան Ալպեայց առ ջրվէժներուն մէջ ամենէն մեծն և գեղեցիկն կրնայ համարուիլ: Ճանապարհորդն երկու ճամբով կրնայ երթալ առ այս ջրվէժը, որոց իւրաքանչիւրն ալ ունի իրեն առանձին եղակաւնութիւնն և գեղեցկութիւնը: Մին առևմտակողմն է, որ Հոսդանոսի հովտէն ու կրիճիոնի սառներէն, և միւսը հարավակողմը՝ որ Անդիկորի զուարճալի հովտէն կ'անցնի: Այս երկրորդ ճամբով գնացողին առջին կամաց կամաց կը սկըսին անհետանալ շագանակի ծառատունկներն, այգիներն և թզոց անտառակներն, տեղի տալով ցրտային գաւառաց տնկոց: Բայց ճանապարհորդին վրայ ամեն բանէ աւելի տպաւորութիւն ընողն այն է որ ալ չեն երևիր իտալական գեղեցիկ տուններն իրենց ծիծաղադէմ պարտէզներովն, այլ տըխուր ամայութիւն մ'է որ կը տիրէ շուրջանակի: Սակայն եթէ ճանապարհորդն սիրտ ընէ շարունակել իւր ճամբան այս տըխուր լռութեան մէջ, կը լսէ յանկարծ հեռուէն որոտման նման ձայն մը, և այնպէս կը կարծէ թէ լեռներն կը դողան. բայց որչափ յառաջէ, այս որոտման ձայնն տակաւ կը նուազի, և ահա ջրվէժ մ'է կ'ելլայ առջին, որ մեծաւ թափով 400 ոտք սեպացեալ բարձրութենէ դէպ ՚ի անդունդ կը գահավիժի:

Բայց ուղևորն տակաւին հեղեղատին ամենագեղեցիկ դիրքը հասած չէ: Դեռ աւելի դէպ ՚ի լեռան դադաթն յառա-

ջելով, վերջապէս գիւղական տնակ մը կը տեսնայ, որ և կ'երևի մեր առաջիկայ պատկերին վրայ ընթերցողին աջակողմը, և այս տնակը ճանապարհորդաց համար իջևանելու բնակարան մ'է: Երբ հոս հասնի ճանապարհորդն, ալ ջրվէժին ամենագեղեցիկ դիրքն գտած է. և տեսնելով այնքան բարձրութենէ գեղեցիկ կերպով ՚ի վար գահավիժելը, կը սքանչանայ այն հիանալի տեսարանին առջին, և չի տարակուսիր հաստատելու որ Զուգեցերի բոլոր Եւրոպիոյ, թերևս և բոլոր աշխարհիս մէջ, բնութեան տեսարանաց գեղեցկութեան մասին առաջին երկիրն է:

Պ Ա Ղ Ե Ս Տ Ի Ն ¹

ՍԱՄԱՐԻԱ

Լեւոն Գարիգին և անոր վրայի տաճարը. — Սիւրբեմ, Զրնորն Յակոբայ և Գերեզման Յովսէփայ. — Սամարիա կամ Սերաստիա քաղաք. — Լիզորա, Սարուն մարգագետին. — Կեսարիա Պաղեստինոյ և Սելովմ.

Ասկէ առաջ մեր խօսակցութեան նիւթն Գալիլիա գաւառն եղած էր, որուն մի առ մի երևելի քաղաքաց, գետոց, դաշտաց, լեռանց ու կրօնական և քաղաքական յիշատակարանաց վրայ խօսելնէս ետքը, կ'անցնիմք հիմա Սամարիոյ, որ և սա ոչ ինչ նուազ քան զառաջինն՝ հետաքրքրական է իր կրօնական և քաղաքական պատմութեամբը և յիշատակարաններովը:

Սամարիոյ պատմութիւնը բոլորովին կը տարբերի Պաղեստինու ուրիշ ժողովրդոց և գաւառաց պատմութենէն. և ութ և տասն դարերէ ՚ի վեր թէպէտ և իր չորս կողմը մեծամեծ քաղաքական կերպարանաւորութիւններ տեղի ունեցան, այլ Սամարիա միշտ անարատ

¹ Տես Հտ. Լ. երես 336:

պահեց ինք զինքը իր նախկին կերպարանացը մէջ: — Այս գաւառը որ Պաղեստինու միւս երեք գաւառաց մէջ փոքրագոյնն է, երբեմն Յովսեփայ որդւոց վիճակն եղած է, և իր անունը Սամարիա քաղաքէն առած է, որ իր հիմնադրին Ամրի թագաւորին ժամանակէն 'ի վեր իսրայելի թագաւորաց աթոռանիստ քաղաքն էր: Սամարիոյ հիւսիսային կողմը, Գալիլիոյ հարաւային կողման հետ կը սահմանի, իսկ յարեւելից սահման ունի զՅորդանան, և 'ի հիւսիսոյ զՀրէաստան: Բայց յարեւմտից չէր տարածուեր մինչև 'ի ծով, վասն զի Միջերկրականի ավանց երկիրները Հրէաստանի կը վերաբերէին: Սամարիոյ բնակիչն երեք անգամ աւելի բազմամարդ էր քան զՀրէաստանի, և կ'երևի թէ ֆրիստոսի ժամանակ հնգապատիկ աւելի եղած ըլլայ:

Երկիրը լաւ մշակուած է, անանկ որ ուրիշ բան չես տեսներ բայց եթէ ծիծաղադէմ հովիտներ, անտառախիտ լեռներ, հունձքերով զարդարուած բլուրներ և կանաչազարդ բարձրութիւններ: Զիթենւոյ մեծ առատութիւն ունի, այնքան մինչև թուով կը գերազանցեն ուրիշ ծառերն: Սամարիա լեռնոտ է. վասն զի արդէն Եփրեմայ լեռները ամբողջ գաւառն ընդ մէջ կը հատանեն 'ի հիւսիսոյ մինչև ցհարաւ. և այս լեռներն իսկ արգաւանդ են, և իրենց արգաւանդութեամբը պատճառած օգուտներէն զատ, մարգագետիններն և հովիտներն ալ իրենց ջուրերովն կ'ոռոգեն և ընդհանուր երկրին բարեբերութեանը նպաստամատոյց կ'ըլլան: — Սամարիոյ տուած գլխաւոր բերքերն են ցորեան, բամբակ, ծխախոտ, ձիթենի, մետաքս և բազում ու ազգի ազգի պղտուղներ: Թէպէտ և երկիրը հարուստ է ամեն տեսակ բերքերով, բայց ինչպէս բոլոր Արևելք, նոյնպէս և Սամարիա զուրկ է վաճառականութեան դիւրացուցիչ միջոցներէ: Իրաւ է որ երբեմն Հռովմայեցիք ճամբաներ բանալով, դիւրացուցած էին երթևեկը, բայց անոնց հիմա և ոչ հետքը մնացած է,

վասն զի երկիրը նոյն ատենէն մինչև հիմա մեծ նիւթական կերպարանաւորութիւն կրած է:

Սամարիոյ վրայ տուած աշխարհագրական տեղեկութիւննիս բաւական համարելով, անցնիմք հիմա նոյն երկիրը բնակող ժողովրդեան: — Սաւալաւի անունով այնպէս կ'երևի թէ նշանակել կ'ուզեմք անխտիր բոլոր նոյն երկրին բնակիչքը. բայց այնպէս չէ. սրբազան մատենագիրք Սամարացի ըսելով կ'իմանան միայն այն օտար ժողովուրդները, զորս խաւրեցին Ասորեստանի թագաւորները բնակելու 'ի Սամարիա, Եբրայեցիքը երկրին առաջին բնակիչքը գերելէն ետքը: Ուրեմն այս կերպով Սամարացւոց թուականը կը սկըսի Սաղմանասարայ Սամարիան առնելէն, յամի աշխարհի 3283: Այս թագաւորը նոյն երկրին մէջ եղած իսրայելացիքը գերելէն ետքը, տարաւ բնակեցուց զիրենք յայնկոյս Եփրատայ, յերկիրն Ասորւոց, և խաւրեց անոնց տեղ ուրիշ ժողովուրդներ:

Սաղմանասարէն ետքը՝ Ասսարադոն իր յաջորդը, լսելով որ Սամարիա զըրկուած ժողովուրդները կը նեղուին յերեսաց առիւծուց և գազանաց, և մտածելով որ նոյն երկրին Աստուծոյն պէտք եղած պաշտօնն չի մատուցուելէն է, կ'ըսեն թէ Ասսարադոն իսրայելի Աստուծոյն քահանաներէն մէկն խաւրած ըլլայ, որպէս զի սորվեցնեն նոյն ժողովրդոց իսրայելացւոց կրօնքը: Բայց կարծելով թէ կրնան միացնել այս կրօնքը իրենց առաջին պաշտած կրօնից հետ, սկսան առաջինին պէս անխտիր պաշտել իրենց կուռքերը և իսրայելի Աստուածը, ամենևին միտչդնելով այս երկու պաշտամանց իրարու հետ ունեցած չմիաբանութեանը:

Զի գիտցուի թէ որչափ ատեն մնացին այս վիճակիս մէջ. բայց կ'երևայ թէ իսրայելացւոց Բաբելոնի գերութենէն իրենց հայրենիքը դառնալէն ետքը, այս օտար ժողովուրդներն ալ կուոց պաշտօնը բոլորովին թողած ըլլան. վասն զի Ս. Գիրքը յետ դարձի եբ-

բայեցւոյ 'ի գերութենէ ամենին նշանակութիւն չընէր թէ այն ժողովուրդներն կոոյ երկրպագութիւն կ'ընէին . թէպէտ և չի կեղծեր անոնց Հրէից դէմ ունեցած ատելութիւնը և թշնամութեան հոգին :

Սամարացիք թէպէտ ճշմարիտ Աստուծոյ մը կը հաւատային , բայց հերձեալ կը համարուէին 'ի հրէական կրօնից , վասն զի միայն Մովսէսի հինգ դրբերն կ'ընդունէին , որ և կը կոչուէր Հնգամատեան Սամարացւոյ : Նոյն իսկ մէջերնին չորս հերձուած կար , որոնք թէպէտ մի էին ըստ էութեան օրինաց , բայց կը տարբերէին իրարմէ տօնից և ուտելի կամ չուտելի կերակրոց տեսակաց մասին , և ամենին չէին հաղորդիր ընդ Հրեայս . և ահա այս պատճառիս համար Յիսուս որ կ'ուզէր Հրէից կրօնական ճշդութեանցը չի փնասել , արդիւնց իր աշակերտացը որ չի մտնեն Սամարացւոյ քաղաքները :

Թուի դարձեալ որ այս ժողովուրդներն հասարակաց տաճար մը չունէին Մեծին Ալեքսանդրի Հրէաստան գալէն առաջ : Յառաջ քան զայս ժամանակ իւրաքանչիւր դք անդ կը պաշտէր զԱստուած ուր յարմար կը դատէր : Բայց շուտով իմացան ընթերցմամբ Մովսէսի դրոց որ շարունակ ձեռքերնին էր , և օրինակաւ Հրէից , որ Աստուած իր ընտրած տեղը միայն կ'ուզէ երկրպագութիւն ընդունել : Եւ որովհետեւ չէին կրնար Երուսաղեմի տաճարը երթալ , վասն զի Հրեայք չէին թողուր , մտածեցին տաճար մը շինել Գարիղին լեռան վրայ , Սիւքեմ քաղաքին մօտ , որ յայնժամ իրենց մայրաքաղաքն էր : Այս խորհրդով Սամարիոյ կառավարիչը նամակ մը ուղղեց առ Ալեքսանդր ըսելով թէ փեսայ մը ունի Մանասէ անուամբ քահանայապետ Հրէից , որ Սամարիա քաջուած էր բազմաթիւ Հրեաներով , և կը խնդրէ որ թոյլ տրուի տաճար մը կանգնել այս գաւառիս մէջ , յորում կարենայ անխափան կատարել մեծամեծ զոհերը :

Ալեքսանդր զիջաւ առանց դժուարու-

թեան անոր խնդրոյն , և Սամարացիք կանգնեցին մէկէն իրենց տաճարը Գարիղին լեռան վրայ , և այն օրէն մինչև ցայսօր կը յարգեն և կը մեծարեն իբրեւ մի միայն տեղի երկրպագութեան Աստուծոյ :

Բայց Սամարացիք տարբեր կերպով կ'աւանդեն իրենց ժամանակագրութեանցը մէջ այս տաճարին շինութիւնը : Կը պատմեն որ Նաբուքոդոնոսոր գերելով 'ի Բաբելոն զՀրեայս և զՍամարացիս , ժողովուրդը սկսաւ մեռնիլ , երկրին բերքը իբրեւ մահացու թոյն մը ըլլալով իրենց : Նաբուքոդոնոսոր իմանալով այս խեղճութիւնը , ուզեց իրենց երկիրը վերադարձունել գերեալ Սամարացիքը , բայց անոնք յանձն չառին երթալ , մինչև որ թագաւորը հրովարտակ մը չի հանէ , որով ազատ ընէ բոլոր գերիները : Երբոր հրովարտակը տրուեցաւ , վէճ մը ծագեցաւ Հրէից և Սամարացւոց մէջ , չկարենալով որոշել թէ արդեօք Երուսաղէմ , թէ Գարիղին լեռան վրայ շինեն տաճարը : Յետ երկար և անվերջանալի վիճաբանութեանց , Նաբուքոդոնոսոր որոշեց որ կրակն սահմանէ իրենց վէճը . ուստի կրակի մէջ ձգեցին Սամարացւոց և Հրէից Հնգամատեանքը , որոց վերջինը վայրկեանի մը մէջ մաշեցաւ կրակին մէջ , իսկ Սամարացւոցն անարատ և անփնաս մնաց , որով հրաման հանեց Նաբուքոդոնոսոր որ Գարիղին լեռան վրայ շինուի տաճարը : Այս է ահա Սամարացւոց աւանդութիւնը իրենց տաճարին շինութեան նկատմամբ , որուն անտեղութիւններն աւելորդ կը համարիմք հերքել . վասն զի արդէն իրենց ժամանակագրական պատմութիւններն ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ սխալ և ըստ հաճոյից պատմուած բաներ : Այլ ըստոյզն այն է , ինչպէս վերը ըսինք , և ինչպէս Յովսէպոս ալ կ'աւանդէ , որ տաճարը Մեծին Ալեքսանդրի ատեն շինուեցաւ :

Ինչպէս յայտնի է 'ի պատմութենէ , 'ի սկզբան այս տաճարը իսրայելի Աստուծոյն նուիրուած էր . և որովհետեւ

լեռը որոյ վերայ շինուած էր, շատ բարձր էր, ժողովրդեան դիւրութեանը համար շատ աստիճաններով սանդուխ մ'ալ շինեցին¹։ Բայց երբ Անտիոքոս Եպիփան Հրէից դէմ սաստիկ հալածանք մը հանեց, խստիւ պատուիրելով որ բոլոր իր իշխանութեան տակ եղած գաւառաց մէջ յունական կրօնքն մտնայ, և թլփատութեան օրէնքը բացարձակապէս արգելուի, օրինաց դրքերն ջնջուին, և խափանուին կրօնական ժողովքներն, Սամարացիք որ թէպէտ Ալեքսանդրի ժամանակ իրենք զիրենք Հրէից ազգէն կը քարոզէին, հիմա Եպիփանու կամացը չկարենալով հակառակիլ, ստիպուեցան 'ի Սիդոնացւոց յառաջ եկած համարել զիրենք, և Գարիզին լերան վրայ եղած տաճարը Ուրիմ պեան Արամազդայ նուիրել։

Բայց յայտնի կ'երևայ որ քիչ ժամանակ տևեց Արամազդայ պաշտօնը. որովհետև բռնի ստիպուել էին ընդունելու զայն, ժամանակին պարագայից և քաղաքականութեան հետևելով։ Յովհաննէս Հիւրկանոս Մակաբեան թէպէտ կործանեց այս տաճարը, որովհետև փոխանակ ճշմարտին Աստուծոյ կռոց պաշտօնարան եղած էր, բայց Գաբրիանոս Ասորեստանի կառավարիչը վերստին կանգնեց, նուիրելով դարձեալ Արամազդայ։ Բայց ինչ ալ ըլլայ, այս ինչ միշտ ստոյգ է որ Քրիստոսի ժամանակ կար այս տաճարը, և զճշմարիտն Աստուած կը պաշտէին հոն. վասն զի Սամարացի կիրն ցուցնելով Գարիզին լեռը, ըսաւ Յիսուսի. « Հարբն մեր 'ի լերինս յայսմիկ երկիր պագին, և դուք ասէք՝ թէ յերուսաղէմ է տեղի, ուր արժան իցէ երկիր պագանել »²։

Ինչպէս Գարիզին նոյնպէս և մերձա-

կայ Գերաղ լեռը կրօնական և նուիրական տեղի մ'եղած էր Սամարացւոց համար։ Կը կարգամք Ս. Գրոց մէջ որ Խորայեւացւոց ցեղերը Քանանու երկրին տիրելէն ետքը, սեղան մը պիտի կանգնէին Գերաղ լերան վրայ և հոն հանդիսաւոր զոհ մը պիտի մատուցանէին։ Ետքը տասուերկու ցեղերէն վեցը պիտի կենային այս լերան վրայ՝ նահիժելու որոնք որ շէին հպատակել այս օրինաց, և միւս վեցն ալ Գարիզին լերան վրայ պիտի կենային օրհնելու համար հպատակողները։ Եւ Յեսու կատարել տուաւ Մովսեսի այս կարգադրութիւնը¹։

Կը համարին Սամարացիք որ Աբրահամ և Յակոբ Գարիզին լերան վրայ կանգնած ըլլան սեղանը, և թէ նոյն լերան վրայ էր որ Աբրահամ կ'ուզէր զենուլ իր որդին։ Այսչափը միայն ստոյգ գիտեմք 'ի Ս. Գրոց՝ որ հրաման էր Աբրահամու այս զոհը Մորիա լերան վրայ կատարելու, և այս լեռը Սիւքեմայ և Գարիզինի մօտերն կ'իյնայ, ինչպէս յայտնի է Մենդոց գիրքին խօսքէն որ կ'ըսէ. « Եւ շրջեցաւ Աբրահամ յերկիրն՝ ընդ երկայնութիւն նորա մինչև 'ի տեղին 'ի Սիւքեմ »²։

Կը պատմեն դարձեալ Սամարացիք որ Աստուած երկու տեղ նշանակեց այս լերան վրայ, ուր կ'ուզէր մասնաւորապէս երկրպագութիւն ընդունիլ, և թէ հոն կ'ուզէր որ օրհնուին իր պատուիրանապահքն։ Յեսու այս լերանս վրայ սեղան մը կանգնեց յերկոտասան քարանց, որուն մնացորդները դեռ կեցած են մինչև ցայսօր։

Հին Սամարիոյ վրայ այսչափ խօսիլն բաւական համարելով, դառնամք հիմա նոր Սամարիոյ։ — Պ. Սիլվեստր տը Սասի, նոր ժամանակաց իմաստուն ճանապարհորդն, հետաքրքրական և կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ Սամարացւոց այժմեան վիճակին, իրենց առանձին սովորութեանցը, և Զատիկը

¹ Հնախոյնները գրամներ գտած են, որոց վերայ նկարուած է այս տաճարը բազմաստիճան սանդուղներով։ Պրոկոպիոս այս աստիճանաց թիւը մինչև վեցհարիւր հազարի կը հանէ, և ուրիշ ճանապարհորդ մը նոյնպէս հին, երեք հարիւր աստիճան միայն կը համրէ։ Բայց մեզ երկուքն ալ անհաւատալի թուի, մին իրեն չափազանց և միւսն չափաւորեալ թուովը։

² Յովհ. ԳԼ. Գ. 20։

¹ Երկրորդումն Սրինաց, ԳԼ. 27։

² Մենդոց, ԳԼ. ԺԲ. 6։

տօնելու կերպերնուն վրայ, որուն մէկ քանի մասերն հոս կը նշանակեմք:

Սամարաբլոց ազգը, կ'ըսէ Պ. Սիււլէսդը տը Սասի, առանց մեծ և կարևոր միջոց մը գրաւելու աշխարհիս թատեր վրայ, մինչև ցայսօր տակաւին կեցած է, և նուիրական երկրին գլխէն անցած բազում և ազգի ազգի յեղափոխութեանց մէջ Սամարաբլոց անարատ պահած են իրենց կրօնքը, լեզունին, իրենց սրբազան գրքերը և պաշտամանց գլխաւոր տեղերը:

Այս օրուան օրս միայն Եաֆֆա և Նապլուս քաղաքաց մէջ կը գտնուի Սամարաբլոց կրօնքը դաւանող ժողովուրդ, թէպէտ և իրենք կը կարծեն թէ բազմաթիւ գաղթականութիւններ ունին յեղիպտոս: Իրաւ է որ երբեմն կը գրտնուէին Սամարաբլոցներ՝ Դամասկոս, Գազա, Ասկալոն և Կեսարիա Պաղեստինու քաղաքաց մէջ, բայց հիմա ամենքն ալ անհետացած են:

Սամարաբլոց, ուր ալ ըլլան, զիրենք ուրիշ ազգերէն բաժնող նշանն է այն ապարօշը որ միշտ շաբաթ և տօնի օրեր գլուխնին կը փաթթեն: Երբ ժողովարան կ'երթան, սպիտակ զգեստ մը կը հագնին, և կը կատարեն ըստ նշանագրական մտաց ինչ որ ունին յօրինացն Մովսէսի: Օրէնքներն նոյն են. ինչպէս Սամարաբլոց, նոյնպէս և Հրեայք վեց հարիւր երեքտասան օրէնք կ'ընդունին, բայց այս օրինաց պահպանութեան մէջ կան քանի մը տարբերութիւններ:

Այսպէս Սամարաբլոց առանձին կրօնական ժողովուրդ մը կը կազմեն բաժանեալ ի Մահմետականաց, ի Հրէից և ի Քրիստոնէից: Նապլուս քաղաքին մէջ միւս թաղերէն զատուած առանձին թաղ մ'ունին. իրարու հետ միայն կ'ամուսնանան, և տուններնին բոլոր իրարու հետ հաղորդակցութիւն ունի, և ասոնց մէկուն մէջ առաջին յարկին վըրայ կայ իրենց ժողովարանը:

Զատկին առաջին օրը, Սամարաբլոց ի հասարակ գիշերի կը կատարեն դաւան ողջակիզին տօնը, զոր եփել կուտան և կը բաժնեն բոլոր ընթերա-

կայից, և կ'ուտեն ժողովարանին մէջ, զոր առաջ կը կատարէին Գարիզին լեռան վրայ:

Սամարաբլոց ալ Հրէից նման մարգարէի մը գալստեան կը սպասեն, որ պիտի դայ և ազատէ զիրենք ի թշուառութեանց. և կ'ըսեն թէ ունին քանի մը նշաններ որով պիտի ճանչնան զմարգարէն երբ յայտնուելու ըլլայ:

Գարիզին և Գերաղ լեռանց մէջ եղած հովտին մէջ քաղաք մը կը բարձրանայ Սիւքեմ անուամբ, համբաւաւոր ի ժամանակաց անտի Աբրահամու: Այս նահապետիս ժամանակ բեկնի ծառոց անտառ մը կար հոս որ կը կոչուէր Մորէ, և այս ատեններս կը տիրէր նոյն կողմանց Խեւացւոց Համոր իշխանը, որ Սիւքեմ անուամբ որդի մ'ունէր, և հաւանական կ'երևայ որ ինքը կանգնած ըլլայ այս քաղաքը և իր որդւոյն անուամբ Սիւքեմ կոչած:

Այս կողմերս ճանապարհորդող ուղևորներն կ'ըսեն որ քիչ քաղաք կը գտնուի որ կարենայ հաւասարիլ ասոր զրից գեղեցկութեանը: Կարծես թէ քաղաքիս շէնքերը ամեն տեսակ ծաղիկներով զարդարած անտառաց մէջ կը բարձրանան. թանձր անտառակներով և ամենաջինջ առուակաց ջրերով շրջապատած են:

Այս քաղաքս իր հնութեանը պատճառաւ բազմապիսի փոփոխութեանց նշուակ եղած է իսկզբանէ ի վեր: Նախ եբրայեցիք տիրելով նոյն կողմանց, Եփրեմի ցեղին վիճակեցաւ, որով եղաւ Ղևտակիան քաղաք մը: Յետո մեռնելէն առաջ այս քաղաքիս մէջ մէկ մեծ ազգային ժողովք մը գումարեց, յորում աւանդեց իր պատուէրներն ծերոց և իւրաքանչիւր ցեղից գլխաւորներուն: Բայց ետքը Աբիմելէք առնելով կործանեց քաղաքը. և կը պատմէ Սուրբ Գիլքը որ երբ Աբիմելէք տիրեց Սիւքեմայ, քաղքին մէջ աշտարակ մը կար բարձր զրից վրայ շինուած բերդանման, որ և շատ ընդարձակ էր, մինչև հազար հոգի ընդունելու չափ մէջը. ուստի ուղեց այն աշտարակին ալ տիրել, որուն

մէջ ապաւիններ էին բաց 'ի պատերազմողաց շատ մը քաղաքացիք: Բայց չկարենալով տիրել՝ որովհետեւ զօրաւոր էր, միտքը դրաւ որ կրակ տայ աշտարակին. ուստի գնաց մերձակայ լեռան վրայ և ծառի ճիւղ մը կտրեց և ուսոցը վրայ դրաւ, ետքը պատուիրեց իր մարդոցը որ նոյնպէս ընեն: Եւ այս կերպով ժողովեցին և բերին շատ մը ծառոց ճիւղեր և դիզեցին աշտարակին չորս կողմը և կրակ տուին. որով մէջը եղողները ամենքն ալ կորսուեցան 'ի հրոյ և կամ 'ի ծխոյ. և Աբիմեէք տիրեց աշտարակին: — Այս կործանմանէն ետքը մինչև Դաւթի ժամանակ ամենեւին յիշատակութիւն մը չեմք գտներ Սիւքեմայ վրայ. միայն Սողոմոնի մահուանէն ետքը այս քաղաքիս մէջ երրորդ անգամ ազգային մեծ ժողովք մը գումարեցաւ, ուսկից ծագեցաւ տասը ցեղից հերձուածը: Յերոբոամ գեղեցիկ կերպով զարդարեց այս քաղաքը, և հոս հաստատեց իր աթոռը, և ետքը Սամարացւոց կրօնից զլխաւոր պաշտօնատեղին եղաւ: — Ժամանակ անցնելէն ետքը վեսպասիանոս կայսր այս քաղաքիս մէջ հռովմէական գաղթականութիւն մը հաստատեց, և իր բազմադարեան անունն փոխելով, անուանեց Փլաւիա Նէապօլիս. և նոյն օրէն սկսեալ իր առաջին յիշատակաց անունն վերցաւ հեղինակաց գրուածոց մէջէն: Եւ ետքը Արաբացիք խանգարելով նոյն անունը ըրին Նապլոս, որ է նոյն Սիւքեմ հին քաղաքն:

Պաղեստինու ուրիշ քաղաքներէն առաջ հոս փայլեցաւ քրիստոնէութեան լոյսը, և հոս ծնաւ Ս. Յուստինոս վկայ: Խաչակրաց ժամանակ թէպէտ մեծաւ մասամբ այրեցաւ Սիւքեմ, բայց վերջը նորէն շինեցին յամին 1283: Մինչև ցայսօր երևելի է այս քաղաքս իր տուրևառիկ վաճառականութեամբ և ճարտարութեամբը: Բնակիչքը ըստ մեծի մասին Մահմետականք են, հազիւ 25 կամ 30 քրիստոնեայ յունածէս ընտանիք կը գտնուին, և մէկ քանի ընտանիք ալ Սամարացւոց կրօնքէն: Բնակիչքը

իրենց խռովարար և պատերազմասէր բարուքը համբաւաւոր եղած են:

Սիւքեմ քաղաքին մօտ, ձիթենեաց անտառակի մը քով Յակովբայ աղքիշրը կայ, որուն քով խօսեցաւ Յիսուս Սամարուհւոյն հետ: Յակոբ այս կողմերս կը բնակէր՝ իրեն որդւոց Սիւքեմացիքը կոտորելէն առաջ: Հին ճանապարհորդները կ'աւանդեն թէ այս Յակովբայ ջրհորոյն վրայ խաչաձև եկեղեցի մը շինուած էր 'ի պատիւ Յովհաննու Մկրտչի, և թէ այս ջրհորը եկեղեցւոյն մէջ խորանին առջին ինկած էր: Կ'ըսեն դարձեալ թէ կը տեսնուէր Սամարուհւոյն գործածած դոյլը, և կու գային հիւանդները լի հաւատով նոյն դոյլով ջուր խմելու որպէս զի բժշկուին 'ի հիւանդութեանց: Ջրհորոյն խորութիւնն է 40 կանգուն, բայց հիմա ցամաքած է: — Այս ջրհորէն ոչինչ հեռի կայ դարձեալ և Յովսէփայ գերեզմանը, որուն վրայ Մահմետականք փորելի մզկիթ մը շինած են:

Սամարիոյ ուրիշ հռչակաւոր և հին քաղաքներէն մէկն ալ է համանուն գաւառին Սաւաւրիս կամ Սեքաւստէ քաղաքը, որ շինուած է բարձր, զուարճալի և արգաւանդ լեռան վրայ: Ասիկա Ամրիի թագաւորութեան եօթներորդ տարին Խարայելի թագաւորաց աթոռանիստ քաղաք ընտրուեցաւ¹, որոնք բանի մը չխնայեցին ըստ կարելոյն քաղաքը ամրացնելու, գեղեցկացնելու, և հարստացնելու համար: Աքաաբ փրդոսկրէ պալատ մը շինեց տյս քաղքիս մէջ, այս ինքն այս պալատան զարդերն բոլոր փղոսկրէ էին: Բայց ետքը Ասորեստանցւոց Սաղմանասար թագաւորը կործանեց զՍամարիա, թէպէտ և քիչ ետքը Ասորի գաղթականութիւնք նորէն շինեցին: Ժամանակ անցնելէն ետքը, Յովհաննէս Հիւրկանոս Մակաբեան վերստին կործանեց, և Գաբիանոս Ասորեստանի հռովմէական կառավարիչը նորէն շինելով, ծաղկեցաւ և մեծ յառաջադիմութիւն ունեցաւ Հե-

¹ Երբ. Թագ. Գլ. 16. 23:

րովդի թագաւորութեան ժամանակ :
Հերովդէս հոն տաճար մը շինել տուաւ
'ի պատիւ Աւգոստոսայ կայսեր, և Սաւ-
մարիա անունն ալ փոխելով Սեքստուս
դրաւ 'ի յոյն բարբառ, այլ 'ի լատին
լեզու Աւգոստոս : Եւ այս անունը եր-
կար ժամանակ տեւեց, և միջին դարու
արարացի հեղինակներն նոյն անուամբ
կը յիշատակեն զայն : Կոտրիխ, ճանա-
պարհորդ երկոտասաներորդ դարու,
այս քաղաքէս ուրիշ բան չի գտնար,
բայց եթէ աննշան քանի մ'աւերակաց
մնացորդներ : Տ'Արվիէօ հոն եկեղեցւոյ
մը աւերակները գտաւ, որուն մէջ կը
կարծէ թէ եղած ըլլայ Յովհաննու
Մկրտչի գերեզմանը : Քառասուն տարի
վերջը ուրիշ ճանապարհորդ մը նոյն ե-
կեղեցւոյն և ոչ մնացորդը գտաւ :

Հին Սեբաստէ քաղաքին տեղ հիմա
ուրիշ բան չի տեսնուիր՝ բայց եթէ
պարտէզ մը, և հիւսիսային կողմը չո-
րեքկուսի տեղ մը կայ, ուր մեծամեծ
սիւներու մնացորդներ կ'երեւին : Քլարք
որ յամին 1801 ճանապարհորդեց 'ի
Պաղեստին, Սեբաստէ քաղաքին և ոչ
հետքը գտաւ, ուստի կրնանք հաստա-
տել անտարակոյս որ այս քաղաքն իր
անուամբն և իր աւերակներովն բո-
լորովին անհետացած ըլլայ :

Սեբաստէ, ինչպէս ըսինք, թէպէտ
լերան բարձրագոյն դրից վրայ շինուած
էր, բայց կ'երևայ թէ ջրոց մեծ առա-
տուծիւն ունեցած ըլլայ, ինչու որ կը
գտնուին ցարդ այս քաղաքիս մէջ հա-
տեալ դրամներ, վրանին Աստարտէ
գիցուհին դրոշմուած, ոտքին տակ
գետ մը կոխելով, որ նշան է թէ քա-
ղաքը ջրոյ մեծ առատութիւն ունեցած
ըլլայ : Սոյն բանը կը ստուգեմք և Յով-
սեպոսի խօսքերովն, որ կը պատմէ թէ
Յովհաննէս Հիւրկանոս երբ տիրեց քա-
ղաքին, գոհ չըլլալով կործանել միայն
զայն, գետն ալ աւերակացը վրայէն
անցուց, որպէս զի բոլորովին անհետ
ընէ ոչ միայն քաղաքն այլ և իր յիշա-
տակն անգամ :

Սրբազան գրիչք Նոր Կտակարանի՝
շատ քիչ կը խօսին Սամարիոյ վրայ, և

երբ կը խօսին՝ Սամարիա անուամբ ոչ
թէ քաղաքը այլ գաւառը կ'ուզեն նշա-
նակել : Սրբոյն Ստեփանոսի մահուանէն
ետքը, աշակերտք ցրուեցան Հրէաստա-
նի և Սամարիոյ քաղաքաց մէջ, և Ս.
Փիլիպպոս սարկաւազը եկաւ Սամարիա
քաղաքը, և շատերն դարձուց 'ի ճշմա-
րիտ հաւատոս : Առաքեալք լսելով թէ
այս քաղաքն ընդունեցաւ զբանն Աս-
տուծոյ, առաքեցին հոն զՊետրոս և
զՅովհաննէս, որպէս զի մկրտելոց տան
զՀոգին սուրբ : Եւ Սիմոն մոգ արծաթ
կու տար Առաքելոց, որպէս զի իրեն ալ
հաղորդեն Հոգին սուրբ տալու իշխա-
նութիւնը :

Սամարիա քաղաքը ոչ երբեք Նոր
Կտակարանի մէջ Սեբաստէ ըսուած է,
թէպէտ և օտար ժողովուրդք այս ա-
նուամբ կը ճանչնային զայն : Ս. Հերո-
նիմոս կ'ըսէ թէ կարծուի որ Արգիաս
մարգարէն այս քաղաքիս մէջ թաղուած
ըլլայ . կը ցուցնէին դարձեալ հոս Եղի-
սէ մարգարէին գերեզմանը :

Լիւդգա, ասիկա ալ Սամարիոյ քա-
ղաքներէն մէկն է, զոր շինեցին Բե-
նիամինի ցեղին յաջորդները, և կը յի-
շուի Նեէմայ գրոց մէջ իբրեւ քաղաք
Բենիամինի : Լիւդգա այն քաղաքներէն
է զորս Դեմետրիոս հատանելով 'ի Սա-
մարիոյ տուաւ Յովնաթանու Մակա-
բեան դրելով զայն մասն Հրէաստանի :
Կեստիոս տիրելով կործանեց զԼիւդգա,
բայց ետքը նորէն շինուեցաւ, և կոչե-
ցաւ Դիոսպոլիս, այն է Քաղաք Արա-
մազդայ : Իսկ Խաչակրաց ժամանակ ա-
նուանեցաւ Ս. Գէորգ, 'ի պատճառս այն
մեծագործ տաճարին զոր շինել տուեր
էր Յուստինոս կայսր 'ի պատիւ սրբոյն
Գէորգայ, որ հաւանական կարծեօք
հոն մարտիրոսացած կը համարուէր :

Այս քաղաքիս նկատմամբ կրօնական
յիշատակ զայս միայն ունիմք, որ Ս.
Պետրոս Լիւդգա գալով Ենեա անունով
անդամալոյծ մը բժշկեց : Եւ հաւատա-
ցեալք 'ի պատիւ իրեն եկեղեցի մը շի-
նեցին, և մինչև ցայսօր կը ցուցնեն այն
սիւնն որոյ վրայ կ'աւանդեն թէ նստած
ըլլայ Պետրոս առաքեալ . կը ցուցնեն

դարձեալ այն տեղն ուր կը քարոզէր, և այն տեղն ուր կ'աղօթէր:

Հրեայք կը պատմեն որ Երուսաղեմի կործանմանէն ետքը, Պաղեստինու այլ և այլ կողմերը զանազան ճեմարաններ շինեցին, և մասնաւորապէս 'ի Լիշդդա, ուր մեծանունն Արքիպպաս ուսուցչութիւն ըրաւ ժամանակ մը: Իրեն յաջորդեց Գամաղիէլ, և ասկէ ետքը եկան Ասիոն և Տրիփոն, որ և սոքա իմաստուն Ռաբբունիներ էին:

Հիմա Լիւզդա իւր հին անունը պահելով՝ ողորմելի գեղ մ'է: Վոնէյ ճանապարհորդը կ'ըսէ որ Լիւզդա ուրիշ տեսարան չընծայեր, բայց եթէ տեղի մը՝ ուսկից բարբարոս թշնամի և կրակ անցած է:

Լիւզդա քաղաքին մօտերն կ'իյնայ Սարոն՝ Ս. Գրոց երևելի մարգագետինը, վարդենեաց դաշտը: Այսօր իսկ 'ի շընչել գարնանային օդոց, Սարոնի մարգագետինն գեղեցիկ և անուշահոտ ծաղիկներով կը զարդարուի որպէս երբեմն: Թէպէտ և նոյն ատենուան վարդենիներն չեն երևիր, բայց անոնց տեղ փոխանակած են շահպրակներ, մեմիածաղիկներ և ուրիշ երփնագոյն տունկեր: Գետինն թէ և նուրբ, սպիտակ կարմրախառն աւազով ծածկուած է, բայց ամենևին չի մնասեր իր արգաւանդութեանը:

Յեզերս Միջերկրական ծովու կայ ուրիշ քաղաք մ'ալ, ոչինչ նուազ համբաւաւոր մինչև հիմա յիշատակուած քաղաքներէն, որ կոչի զիտմամբ Կեսարիա Պաղեստինոյ, որպէս զի զատուի 'ի Կեսարիոյ փոխապէս: Այս քաղաքս 'ի սկզբան՝ հաւանաբար յանուն հիմնադրին, Աշտարակ Սորատունի կը կոչուէր. բայց Հերովդէս նոր պարսպով մը պատելով զքաղաքը, և վիմաշէն տուններով զարդարելով, Կեսարիա անուանեց 'ի պատիւ Աւգոստեայ կայսեր, յորում տաճար մ'ալ ընծայեց իրեն: Այս քաղաքիս բնակիչքն ըստ մեծի մասին Յոյն և Ասորի ըլլալուն, միշտ 'ի տարածայնութեան էին Հրէից այն սակաւաթիւ գաղթականու-

թեան հետ՝ որ հոս կը բնակէին: Կեսարիոսի փլորոսի կուսակալութեան ատեն արիւնահեղ կռիւ մը ծագելով տեղաբնակ Հրէից և հեթանոսաց մէջ, պատճառ եղաւ այս կռիւը ընդհանուր ապստամբութեան Հրէից ընդդէմ Հռովմայեցւոց: Յետ կործանման Երուսաղեմի 'ի Տիտոսէ, Կեսարիա գլխաւոր քաղաք համարուեցաւ Պաղեստինու, և հոս կը նստէր Հռովմայեցւոց կուսակալը:

Նախկին եկեղեցւոյ ճառամութեան մէջ շատ հռչակաւոր եղած է Կեսարիա. վասն զի իրեն ծոցէն ելան քրիստոնէութեան առաջին Առաքեալքն: Անոր համար Գործոց Առաքելոց մէջ ստէպ կը յիշատակուի այս քաղաքը. Կուռնելիոս հարիւրապետը հոս դարձաւ 'ի քրիստոնէութիւն, և Պօղոս առաքեալ շատ անգամ հոս եկաւ քարոզելու, և հոս երկու տարի ալ մնաց 'ի բանտարկելութեան: Հոս Ագապոս մարգարէացաւ Պօղոս առաքելոյն համար, որ պիտի կապուի և Երուսաղէմ պիտի տարուի իր թշնամիներէն: Դարձեալ հոս կը բնակէր Փիլիպպոս սարկաւագն իր չորս կոյս դասերբքը: Կեսարիա բաց 'ի այս կրօնական պարծանքներէն ունի և այս առաւելութիւնն՝ որ յառաջին դարէ անտի քրիստոնէութեան եպիսկոպոսանիստ քաղաք մ'եղաւ, և Պաղեստինու երեք մետրապօլիտական եկեղեցեաց մէկն էր, և 'ի պարծանս աթոռոյն ունեցաւ եպիսկոպոս զմեծանունն Եւսեբիոս: Յամին 1107 խաչակրաց ժամանակ քրիստոնեայք տիրեցին այս քաղաքիս յարձակմամբ, բայց ետքը նորէն Սալահատտինի իշխանութեան տակն անցաւ: Հոս շինուեցան Ս. Լուդովիկոսի ամրութիւնքն, որոյ մնացորդներն դեռ մինչև ցայսօր կեցած են:

Կեսարիայէն հիմա ուրիշ բան մնացած չէ բայց եթէ իր աւերակներն, նշանակ իր երբեմն ունեցած մեծութեան, որոց մէջ կ'երևին ձկնորսաց մէկ քանի հիւղիկներ: Խորլուութիւն մը տիրած է նոյն բոլոր կողմանց վրայ, որ երբեմն երբեմն կը հատանի 'ի ձայնէ և յաղաղակէ վարաղուց և այլոց կենդանեաց,

զորս կրնամք տեղւոյն հիմակուան բնակիչքը կոչել: Արդեօք կեսարիա երբ կորսընցուց իր բանաւոր բնակիչքն, ինչպիսի պատճառ արդեօք մինչև յետին աստիճանի անհետացուց բազմաթիւ ժողովուրդ մը: Աստ անդ 'ի բազում կողմանս ցրուեալ ոսկերտիքը, յայտնի կերպով կը վկայեն թէ ինչպիսի բարբարոսական բռնութեան նըշաւակ և աւար եղած է խեղճ քաղաքը:

Կեսարիոյ փառաց ժամանակը Հռովմայեցւոց տիրապետութեան ատեն եղած է: Յովսեպոս իր պատմագրութեանը մէջ գեղեցիկ կերպով կը նկարագրէ իր կրկէսներն, ամփիթէատրոններն, կճեայ պալատներն, տաճարներն և նաւահանգիստն, որ կը հաւասարէր փառօք Տիւրոսի նաւահանգըստին: Դպրոց մ'ունէր, որոյ մէջ Որիգենէս կը վարդապետէր և եպիսկոպոսներն կու գային մտիկ ընելու: Ս. Հերոնիմոս կը պատմէ որ կը ցուցընէին իր ատեն կեսարիոյ մէջ կուռնելիոս հարիւրապետին տունը, զոր հաւատացեալք եկեղեցւոյ փոխած էին:

Սամարիա ուրիշ երևելի քաղաք մ'ունի, Սելւովմ անուն, որ կ'իյնայ ըստ Յովսեպոսի չորս փարսախ հեռու 'ի Սիւքեմայ: Արդէն իսկ Ս. Հերոնիմոսի ատեն Սելւովմ ամբողջապէս կործանած էր, և ուրիշ նշանաւոր բան չէր երևնար բայց եթէ ողջակիզաց սեղանոյն հիմը, որ տապանակին հոն եղած ժամանակէն մնացած էր. վասն զի յետ իորայելի ժողովրդեան հոն հաստատուելուն, Աստուծոյ տապանակը այս քաղաքը բերին: Սելւովմայ մէջ մնաց Աստուծոյ տապանակը սկսեալ յամէ աշխարհի 2560, յորում Յեսու հաստատեց զայն հոն, մինչև ցամն 2888, 1112 տարի նախքան զՔրիստոսի թուականն, երբ փղշտացիք առին զայն, 'ի ժամանակս քահանայապետութեան Հեղեայ: — Սելւովմայ մէջ երևցաւ Սամուէլ մարգարէն, և հոս կը բնակէր Ա. քիաս մարգարէն¹: Հին ճա-

նապարհորդը կը հաստատեն թէ տեսած ըլլան Սելւովմայ մէջ Սամուէլ մարգարէին գերեզմանը, բայց հիմա ոչ թէ գերեզմանին այլ և ոչ քաղաքին հետքը մնացած է:

Պ. Ռըլանտ կ'ենթադրէ որ Պաւսանիաս Սելւովմ քաղաքին անունէն առած կ'ըսէ թէ Սիլենէ թագուհին թաղուած ըլլայ 'ի Սելւովմ: Բայց Սիլենէն դրոշմած կը գտնեմք Սիւքեմ կամ Նէապօլիս քաղաքին դրամոց վրայ, ուստի աւելի հաւանական կ'երևայ թէ 'ի Սիւքեմ եղած ըլլայ այս կիսաստուածոյն գերեզմանը քան թէ 'ի Սելւովմ: Եւ այս ենթադրութեան պատճառն այս է, որ երբ Յակովբ նահապետը մահուան անկողնոյն մէջ էր, կը մարգարէանայ այս խօսքերով Մեսիայի գալուստը. «Մի պակասեցէ իշխան 'ի Յուդայ, և մի պետյորանաց նորա, մինչև եկեսցէ նա, որոյ իւրն է հանդերձեալքն, և նա է ակնկալութիւն հեթանոսաց»: Բայց որովհետեւ եբրայական աստուածաշունչը փոխանակ կարդալու՝ «Մինչև եկեսցէ նա», կը կարդայ «Մինչև եկեսցէ Սելւովմ», անոր համար հեթանոսական առասպելաբանութիւնն եղծանել ու զելով Յակովբ նահապետին մարգարէութիւնը, կը խանգարէ Սելւովմ անունը, և անկէց Սիլենէ չաստուածոյն ծաղրական առասպելաբանութիւնը դուրս կը հանէ, ինչպէս քաջ իսկ կը ցուցընէ Յուստինոս իր ջատագովութեանց մէկուն մէջ. և ամեն ժամանակաց մեկնիչք կը հաստատեն որ Սելւովմ անունը զՄեսիայն զՅիսուս Քրիստոս հասկընալու է:

Կը շարունակուի:

Աստուծոյ կողմանէ: Առաջին անգամ երբ տաճարին շինութեան ատեն խոստացաւ Աստուած իւր պաշտպանութիւնը. երկրորդ անգամ երբ յետ անկանելոյ 'ի մեղս, յանգիմանեց զինքը Աստուծոյ կողմանէ և սպառնացաւ: Ա. քիաս Սողոմոնի վարքը գրող մարգարէներէն եղաւ. կը կարդամք Եպիփանուս մէջ, որ մարգարէն գուշակեց Սողոմոնի թէ իր կանայքը օր մը պիտի մոլորցընեն զինքը. և Աստուած թշնամիքը իրեն գէմ պիտի յարուցանէ: Ա. քիաս մինչև 'ի խոր ծերութիւն ապրելով մեռաւ, բայց չեմք գիտեր որոշ մահուան ժամանակը և կերպը:

¹ Ա. քիաս Սելւովմայ մէջ բնակող մարգարէներէն մէկն էր. կը կարծուի թէ այս մարգարէն եղած ըլլայ Սողոմոնի հետ խօսողը երկու անգամ